

БОРОТЬБА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1774–1783)

Однією з найцікавіших проблем історії Східної Європи є питання падіння Кримського ханства. При цьому проблема розглядається в основному у контексті у російсько-кримськотатарських чи російсько-турецьких відносин. Проте ми маємо враховувати й внутрішні фактори. Відповідно, завданням цієї студії є дослідження внутрішнього фактору на падіння Кримського ханства. Звичайно не можна залишати поза межами статті й зовнішньополітичні фактори, які суттєво впливали на ситуацію усередині Кримського ханства. Серед праць, присвячених падінню Кримського ханства, необхідно виокремити доробки В. Смірнова, А. Фішера та Ф. Лашкова, які є класичними студіями з цієї проблеми. З великодержавної російської позиції події 1775–1783 рр. розглядають О. Малигін, Р. Дейніков, О. Крючков, С. Орешкова, М. Лупанова. Питанням анексії Криму в українській історіографії займаються О. Галенко та Г. Гедьо¹.

¹ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии*, О. 1889, 253 с.; А.В. Fisher, *The Russian annexation of the Crimea*, Cambridge 1970, 200 p.; Ф.Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Симферополь 1991, 44 с. Веб-сайт: электронная библиотека Руниверс [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; С.Ф. Орешкова, *Крымское ханство в 70-е годы XVIII в.*, Вопросы истории 7 (2008) 121–127. Веб-сайт Военная история [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.greenactor.ru/ARH/PDF/Orechkova_01.pdf; А.В. Малыгин, *Присоединение Крыма к России в конце XVIII в. в свете мотивов имперской экспансии*, История и современность 1 (17) (2013) 45–68; Р.Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г.*, Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук, Специальность 07.00.02. Отечественная история, Москва 2013, 322 с., Веб-сайт Dissercat [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomore-v;> А.В. Крючков, *Присоединение Крыма к России и начальный этап его включения в имперское пространство: последняя треть XVIII – начало XIX в.*, Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук, Специальность 07.00.02. Отечественная история, Саратов 2006, 218 с. Веб-сайт Dissercat [Электронный ресурс], режим доступа: [http://www.dissercat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalniy-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheimperskoe-prostranstvo#ixzz3krfBVqsC;](http://www.dissercat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalniy-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheimperskoe-prostranstvo#ixzz3krfBVqsC) М.Е. Лупанова, *Екатерина II и Крымская проблема в 1762–1787 гг.*, Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. 07.00.02. Отечественная история, Рязань 2002. 229 с. Веб-сайт Dissercat [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/ekaterina-ii-i-krymskaya-problema-v-1762-1787-gg;> Г. Гедьо, *Політичні детермінанти приєднання*

У 1774 р. по закінченні російсько-турецької війни був підписаний Кучук-Кайнарджийський договір, за яким ногайські орди Буджаку, Єди-сану, Єдичкуля, Джембойлука, Кубані та Кримське ханство були проголошені незалежними державами. Рішення не добиватись їх анексії було прийнято росіянами у 1770 р. Необхідно зауважити, що зміна настроїв при імператорському дворі відбулась у 1775 р., коли кримці отримали непряму військову допомогу від турків. Російська імперія спочатку ставила за мету створення підконтрольної собі держави, яка втім була формально незалежною. Шахін-Гірей просив Катерину II клопотати в Османській імперії, щоб турки видали Селім-Гірея III та Девлет-Гірея IV, як тих, хто повстав проти хана. Сахіб-Гірей II фактично правив до 1775 р., доки патріотично налаштована кримськотатарська знать не повалила його, оголосивши ханом Девлет-Гірея IV. Потрібно відзначити, що ще восени 1774 р. калга Шахін-Гірей звернувся до росіян за допомогою².

Про це повідомляв Халім-Гірей, нащадок Гіреїв, що емігрували до Османської імперії. Він вказував, що персона Шахін-Гірея була зручною для росіян. Мехмед Неджаті у своїй “Історії Криму” глумливо повідомляв, що коли Шахін-Гірей у 1772 р. забажав поїхати до Криму і просив дозволу на це у своєму листі з Полтави до Санкт-Петербурга, то імператриця йому відмовила у цьому. Стосовно Девлет-Гірея IV, то у хроніці Халім-Гірея повідомлялось, що у 1773 р. Девлет-Гірей IV взяв з собою 10 султанів-Гіреїв, відправився на Тамань та зібрав племена ногайців та черкесів. У 1774 г. він висадився у Алуштинському лимані та почав знищувати російські залоги. Коли перемога над росіянами була близькою, турки уклали з росіянами мир. У 1775 р. народ та знать обрали Девлет-Гірея IV ханом. На посаду калги був призначений Шахбаз-Гірей, а нуредином став Мубарек-Гірей.

Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації, Крим в історичних реаліях України, Матеріали наукової конференції: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР, 17 лютого 2014 р., К. 2014, с. 107–127; О.І. Галенко, *Дипломатія Кримського ханату (кінець XV ст. – 1783 р.)*, Нариси з історії дипломатії України, К. 2001, с. 208–263; О.І. Галенко, *Кримський ханат – остання степова імперія на території України*, Економічна історія України: історично-економічне дослідження, К. 2011, с. 456–469.

² Г. Гедьо, *Op. cit.*, с. 109–111; Р.Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г.* Веб-сайт Dissercat [Електронний ресурс], режим доступу: [Op. cit., с. 154–160.](http://www.dissercat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomorie-v; C.Ф. Орешкова, <i>Op. cit.</i>, с. 120–122; А.В. Мальгин, <i>Op. cit.</i>, с. 64; О.І. Галенко, <i>Дипломатія Кримського ханату...</i>, с. 259; Н.Н. Бантыш-Каменский, <i>Реестр дел крымского двора с 1474 по 1779 года</i>, Симферополь 1893, 228 с. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: <a href=)

Відзначалось, що у 1777 р. Девлет-Гірей IV був вимушений залишити Крим і у 1780 р. помер у Туреччині від геморою. У 1777 р. імператриця Катерина II висловила своє задоволення тим, що Шахін-Гірей став ханом³.

Варто зазначити, що ще з 1774 р. росіяни почали робити ставку на Шахін-Гірея. Спочатку вони примирили його с Джан-Мамбетом. М. Панін вимагав від Є. Щербініна, щоб ханом швидше б зробили Шахін-Гірея, якому у 1775 р. вдалось закріпитися на Кубані. Девлет-Гірей IV надіслав проти нього 3 тис. війська на чолі з Токтамиш-Гіреєм. Військо Токтамиша складалось з кримців Тамані та ногайців. Загін Шахін-Гірея був переможений, як і абазіни, що перебували при ньому. Османська імперія підтримала повстанців, а Катерина II навесні 1776 р. наказала своїм військам рушити на Крим та Кубань. Російська імператриця рішуче була налаштована підтримати проросійськи налаштованих мірз. Тільки на кримській ділянці фронту діяло 30 тис. На Північний Кавказ був відправлений окремих корпус під командуванням бригадира В. Брінка. При ньому перебував Шахін-Гірей. Росіяни прийняли рішення поки-що утвердити Шахіна на кубанському престолі. Як і очікувалось, його проголосили кримським монархом і під його владу перейшли місцеві ногайці. Генерал Борзов з Єнікале набирав прибічників з Криму. У жовтні 1776 р. до Перекопа підійшли загони, очолені генералом О. Прозоровським. Девлет-Гірей IV, сподіваючись перемогти, рушив йому назустріч з 40 тис. війська⁴.

³ Халим Гирай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, пер. А. Ильми, Симферополь 2004, 288 с., Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovuj_kust_chanov/index.phtml?id=12918; *Материалы для истории Крыма*, Записки Одесского общества истории и древностей, т. VII, О. 1868. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Ekaterina_II/text1.phtml?id=8106; Н. Дубровин, *Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения*, т. 1, Санкт-Петербург 1885, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Prisoedinenie/Tom_I/index.phtml?id=5454; М. Неджати-эфенди, *Записки Мухаммеда Неджати-эфенди, турецкого пленного в России в 1771–1775 гг.*, пер. с тур. и предисл. В. Смирнова, Русская старина, т. 81, № 3 (1894) 113–134; № 4, с. 179–208; № 5, с. 144–169, Фрагмент: с. 124–134. Веб-сайт Военная история второй половины 18 века [Електронний ресурс], режим доступу: http://wars175x.narod.ru/ltr_gaan/mmr_ne01.html.

⁴ Ф. Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Веб-сайт электронная библиотека Руниверс [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; А. В. Крючков, *Присоединение Крыма к России и начальный этап его включения в имперское пространство: последняя треть XVIII – начало XIX в.*, Веб-сайт Dissercat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalniy-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheimperskoe-prostranstvo#ixzz3krf-VBQsC>; Р. Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация*

Необхідно зауважити, що подальший розвиток подій у Криму не погано був висвітлений у доробку караїма Раббі Азарья. Він повідомляв, що у 1777 р. Кримом став правити Шахін-Гірей. Перед цим до Перекопа росіяни підтягнули сили під командуванням Федоровського. Частина кримців випросила для себе амністію, присягнувши Шахін-Гірею. Частина знаті на чолі з Газі-Аскером-ефенді, Кул-ефенді, Ширін-Мамбет-мірзою залишалась вірною Девлет-Гірею IV, який не пропускав росіян через Перекоп. Разом з тим, далеко не спокійно було у самому Кримському ханстві. У Бахчисараї частина знаті була налаштована проросійські. Девлет-Гірей IV, прагнучи поповнити казну, звинуватив караїмів у зраді. Шахін-Гірей з'явився у Криму. Йому назустріч вийшло військо ханського брата. Сторони зустрілись у Карасубазара. Після цього брат Девлет-Гірея був змушений відступити до Бахчисараю. Кримські сановники одні явно, а інші згодом стали на бік Шахін-Гірея. Під тиском обставин Девлет-Гірей IV разом з Мамбет-Гірей-мірзою, Газі-Аскером ефенді, Ісмаїл-мірзою був змушений сісти на кораблі та відплисти до Туреччини⁵.

Нестабільною була ситуація на Кубані. У 1776 р. єдишкульці переселились на Тамань. Вони агітували також переселитися єдисанців та джембойлукців. У 1777 р. під тиском російських військ вони визнали своїм ханом Шахін-Гірея. Єдисанці та джембойлуки своїх печаток не приклали, оскільки були уведений прибічниками Девлет-Гірея IV. Шахін-Гірей за допомогою буджакців зайняв фортеці на Тамані. В. Брінк зайняв Ексі-Копил, що викликало хвилю ногайських антиросійських виступів. Місце проросійського єдисанського мірзи Джан-Мамбета зайняв Джаум-Аджі. У 1777–1778 рр. ногайці йшли за Кубань, але їх силою назад повертав Кавказький корпус під командою О. Суворова. У 1780 р. у Суджук-Кале було проголошено, що усі закубанські народи належать туркам. Джаум-Аджі вичікував. У 1781 р. єдишкульці та єдисанці переселились на Єгорлик. Частина ногайців переселилась до Криму. Джембойлуки прагнули переселення у маничські степи. Єдишкульці планували перебраться через Суджук у Бесарабію. У 1783 р. єдисани Джаум-Аджі та єдишкульці Муси Таламбетова

в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г., Веб-сайт Disertcat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomore-v>.

⁵ А. С. Фиркович, *События, случавшиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана*, Временник императорского общества истории и древностей российских, кн. 24, Санкт-Петербург 1856, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Rabbi_azarja/text.phtml?id=5707.

перебрались через Сухум до Бессарабії. Г. Потьомкін планував виселити ногайців у спустілі після відкочівки калмиків-торгоутів приуральські землі. Коли Шахін-Гірей у 1783 р. зрікся престолу, то імператриця знову відправила О. Суворова на Кубань. Ногайці погодились переселитися на схід, але по шляху до Надуралля повстали і напали на Єйськ. Росіяни змогли витримати напади ногайців у степах та відстояти місто. Донці перемогли ж ногайців на річці Куйу-Єя. Після цього ногайці втекли за Кубань, де поблизу Лаби в урочищі Керменчик дали росіянам останній відчайдушний бій і були переможені. Це зумовило велику хвилю переселень ногайців до Османської імперії. Виселення ногайців було спланованою акцією для того, щоб оселити у північнокавказьких та східноєвропейських степах християн. На Кубані з 80 тис. залишилось заледве 3 тис. ногайців⁶.

Необхідно зазначити, що Халім-Гірей та Раббі Азарья майже в один голос кажуть про те, що Шахін-Гірей був непопулярним у народі. Його непопулярність збільшили реформи, які він намагався впроваджувати у своїй країні, беручи за приклад росіян. Він набирал з молодих кримців війська і давав їм уніформу, подібну на російську, військо навчалось за російським зразком. Він відібрав у духовенства вакуфи та поставив над улемами цивільну адміністрацію. Він почав їсти за допомогою виделок та ложок. Кримськотатарський історик звісно погоджувався з тим, що реформи були потрібні, але висловлювався, що їх було необхідно проводити в мирний час і значно раніше. Народ був не в змозі прийняти реформи, а антиклерикальна політика зробила його гяуром у очах співвітчизників, які були украй релігійними⁷.

Раббі Азарья ще більш конкретно висловлювався. Шахін-Гірей реорганізував оподаткування, збираючи їх у державну казну. Місцеві правителі отримували певну визначену частку. Будувалися крамниці на європейський зразок та вводилися податки для усіх категорій населення. В

⁶ А.В. Потто, *Кавказская война*, т. 1. *От древнейших времен до Ермолова*, Санкт-Петербург 1889. Электронная библиотека Вехи [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/19.html>; С. Алиева, *Кавказская война: ногайцы под прицелом или история одной трагедии*, Веб-сайт Ногайлар Ислам динде [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.islamngy.biz/ru/2014/05/21/kavkazskaya-vojna-nogajcy-pod-pricelom/>; П.Г. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа. С 1722 по 1802 г., ч. 2*, Санкт-Петербург 1869, 602 с., Веб-сайт Державної публічної історичної бібліотеки Росії [Електронний ресурс], режим доступу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16569-ch-2-1869#page/1/mode/grid/zoom/1>.

⁷ Халим Гирай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918.

найближче оточення хана входило 12 чиновників муркас, які займались адмініструванням кримських земель. Вказувалось, що коли хан зібрав військо у місцевості Яшлау, то один з воїнів закричав розійтись і багато воїнів залишили свого хана. Побачивши таке, Шахін-Гірей перейшов під захист російських військ⁸.

У 1778 р. проти влади Шахін-Гірея почалось нове повстання. Одна частина повсталих на чолі з Агаси, Ліші, Сеїтом рушила на Бахчисарай. Інша ударила на Карасубазар, де знаходився Прозоровський. Біля Гезлева висадився Селім-Гірей, який раніше знаходився біля Очакова. Він рушив на Альму, а потім на Качу. У лютому 1778 р. військо Селіма було оточене росіянами. Хан перемиг повсталих, які рухались на Бахчисарай, силами свого 6 тис. ханського війська. Прозоровський зміг не тільки тримати оборону, а й розсіяв сили повстанців. Османська імперія у 1778 р. не визнавала Шахіна ханом так само як не визнавала за ним цього титулу й у 1777 р. Наприкінці 1780 р. ногайці на Кубані повстали проти Шахін-Гірея, а у 1781 р. проти нього повстали й кримці. У 1781 р. у липні делегація з Криму просила прислати на зміну Шахін-Гірею нового хана. Г. Потьомкін заявив послам, що Російська імперія не визнає іншого хана, окрім Шахіна. Після цього кубанські ногайці зробили своїм правителем Бахадур-Гірея. Султан-Халім зібравши усього 3 тис. воїнів виступив проти хана. Шахін-Гірей був змушений рятуватися втечею до фортеці Єнікале. Після цього у Крим прибув Бахадир-Гірей, якого проголосили ханом. Події 1778 р. зробили для росіян гарне політичне тло для здійснення виселення християнського населення з Криму. П. Румянцев в умовах воєнного часу виселив з Криму християнське населення – греків та вірмен, підірвавши тим самим економічну базу Кримського ханства. Окрім того, варто враховувати, що у 1778 р. російським військам та Шахін-Гірею активно допомагали ополченці з числа кримських християн. У 1779 р. відбулась Айнали-Кавакська конвенція, за результатами якої в обмін на невтручання Османів під владу турків передавались землі Буджаку та Єдисану. Росія ж отримала свободу дій у Криму та на Кубані⁹.

Халім-Гірей писав, що проти Шахіна повстали Бахадир-Гірей II та Арслан-Гірей, що жили серед абазинів. Вони зібрали війська з абазинів,

⁸ А.С. Фиркович, *События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Rabbi_azarja/text.phtml?id=5707.

⁹ Ф.Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Веб-сайт электронная библиотека Руниверс [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; А.В. Малыгин, *Op. cit.*, с. 58–61; С.Ф. Орешкова, *Op. cit.*, с. 124; А.В. Fisher, *The Russian an-*

ногайців та кримців. Шахін-Гірей ледве врятувався, встигнувши доплисти на судні до Єнікале. Незабаром йому на допомогу прийшли росіяни. Хан висадився у Кефе, а з суходолу підійшли росіяни, які під тиском зброї збирали у місцевого населення підписи до документа, де було зазначено, що вони бажають бачити ханом Шахін-Гірея. Османи, дізнавшись про це, відправили протест росіянам, вказуючи, що це суперечить пунктам Кучук-Кайнарджийського договору. Оповідь кримськотатарського хроніста була скомпільована з двох подій – повстання 1778 р. та повстання 1782 р.¹⁰

Раббі Азарья, описуючи події 1778 р., вказував, що спочатку проти хана повсталася частина війська, а потім простолюд. Частина татарських мірз та муфтіїв сховались під захист російських військ, у той час коли повсталі по селах та містах відправили гінців з закликом повстати проти хана. Отримали відозви у Кабарді, на Качі, на околицях Ечкічака. Повстали мешканці Озен-башата, Бадакчі, Абдулли-Аги. Були заклики повстати і до мешканців Бахчисарая, де знаходився хан та росіяни. Росіяни зуміли перемогти повстанців, на чолі яких були Ліша, Лабант Агаси, Сеїт. Потім вони організували напад на військо Федоровського, однак були переможені і втратили 1 тис. Після цього мешканці Ширіна, Керчі та Карасубазара капітулювали перед ханом. Біля Узенбаша поблизу Карасубазара Шахін-Гірей пограбував караїмів, а Лабант Агаси, Сеїт, Ліша прибули до Гезлева, де зустрілись з Селім-Гіреєм. Представники бахчисарайського народного ополчення були зустрінуті ним вороже, оскільки стратили кримськотатарських аристократів, а потім підійшов до караїмських поселень. За допомогою росіян ханські гвардійці витиснули повстанців в Авлуту і Цорцону. Лабант Агаси, Сеїт, Ліша не були прийняті на борг кораблів і хотіли врятуватись демонструючи папери за печаткою Селім-Гірея. Шахін-Гірей розправився з повстанцями, страчуючи їх біля Кефе, Тамані та інших міст.

nexation of the Crimea, Cambridge 1970, p. 91–104; А.В. Крючков, *Присоединение Крыма к России и начальный этап его включения в имперское пространство: последняя треть XVIII – начало XIX в.* Веб-сайт Disertcat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalny-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheim-perskoe-prostranst#ixzz3krfBBqsC>; Р.Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г.* Веб-сайт Disertcat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomorie-v>; Е. Гозадинова, *По поводу одной старой рукописи*, Русская старина, № 7, Санкт-Петербург 1915. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Peresel_christ_1777/text1.htm.

¹⁰ Халим Гидай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918.

Через деякий час (у 1781–1782 рр.) Бахадир-Гірей II та Ак-Хіоз-султан підняли повстання, до якого приєднався Халім-султан з 3 тис. ополченців з села Керіч, які вирішили напасти на хана. Той направив проти них своїх сейменів, проте вони перейшли на бік повсталих, а хан мусив втікати до Єнікале. Серед татар не було єдиної думки щодо наступного хана. Одні бажали, щоб їм хана призначив османський султан Абд ал-Хамід, а інші бажали бачити ханом Бахадир-Гірея, який у підсумку й був обраний. Делегація від нового хана, прибувши до Санкт-Петербурга, у своїй доповіді показувала Шахін-Гірея як тирана і просила визнати Бахадир-Гірея. Натомість Катерина надіслала на допомогу Шахін-Гірею 48 тис. війська. Флот бомбардував Гезлеве, Балаклаву, Кефе. Мешканці Перекопа захищали своє місто під командуванням Арслан-Гірея. Потім він відбув до Керчі, де з'єднався з Халім-Гіреєм та Бахадир-Гіреєм. Ватажки повстанців у підсумку були захоплені у полон росіянами і були відправлені за межі російських володінь на Кавказ¹¹.

Від імператриці Г. Потьомкін отримав наказ придушити повстання та відновити на престолі Шахін-Гірея. Наприкінці 1782 р. за порадою О. Безбородька Катерина II доручила Г. Потьомкіну організувати анексію Криму. Війська А. Де Бальмена були спрямовані до Перекопа, а О. Самойлова – в Єнікале до хана. О. Самойлов з'єднавшись з Шахіном підійшов до Перекопу, а під Чонгаром зустрівся у битві з військами Халім-Гірея. Росіяни здобули швидко перемогу. Бахадир-Гірей II сподівався відступити на Кубань, але його перехопили і зробили полоненим. Після цього росіяни рушили на Карасубазар і недалеко від цього міста захопили Халім-Гірея у полон. Ще у 1782 р. О. Самойлов вів перемовини з Шахін-Гіреєм з питання зречення хана престолу. 14 грудня 1762 р. Катерина II видала наказ про анексію Кримського ханства. 24 січня 1783 р. російським військам було наказано здійснити низку операцій. Флоту було доручено увійти в Ахтіарську бухту, О. Суворову та М. Потьомкіну було наказано взяти під контроль Кубанську Орду з Таманню, А. де Бальмен мав увійти в Крим. У січні 1783 р. Шахін-Гірею оголосили, що перебування його на престолі не має для Росії сенсу і тому він має піти. Його також звинувачували в жорстокості, маючи на увазі страти повсталих мірз та простолюдинів. У лютому 1783 р. Шахін-Гірей зрікся престолу, а 8 квітня було оголошено про те, що Крим є російською територією. Назву території було змінено

¹¹ А.С. Фиркович, *События, случавшиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Rabbi_azarja/text.phtml?id=5707.

на античне грецьке слово Таврида, а міста Ахтіар, Кефе, Ак-Месджід, Гезлеве було перейменовано по цьому зразку у Севастополь, Феодосію, Сімферополь, Євпаторію. Події в Криму були частиною великого Грецького проекту росіян. Сам Шахін-Гірей виїхав у Османську імперію. Халім-Гірей вказував, що кетхюда фортеці Согуджук на Таманському півострові, коли ще Шахін-Гірей був ханом, відмовився виводити війська, а посланця хана стратив. Г. Потьомкін увів війська у всі значні міста Криму. Взявши під контроль Крим, Тамань, Кубань, Г. Потьомкін вимушив Шахін-Гірея зректись престолу. 21 липня 1783 р. зібравши татар у гори Ак-Кая росіяни проголосили приєднання Криму до Росії. Мірзи та інша знать присягнули на вірність імператриці¹².

Ліквідація незалежності ханства вимусила багатьох виїхати в еміграцію. Халім-Гірей повідомляв про це і вказував, що далеко не всі, хто збирався це зробити, вціліли. Він вказував, що за наказом Г. Потьомкіна було страчено 30 тис. татар без розбору статі та віку. У листопаді 1784 р. Росія вимагала від турків визнання приєднання Кубані, Тамані та Криму, на що турки відповіли відмовою. Турки не могли допомогти кримцям у 1782–1783 рр. Спроба звернутися за дипломатичною допомогою до Франції завершилась невдачею. Європейці відмовились допомогати туркам. Шахін-Гірей спочатку з 2 тис. своїх людей оселився на Кубані, а потім переїхав до Воронежа та отримав пенсію в 5 тис. Потім платню йому зменшили і вимусили жити за містом. Шахін-Гірей вів листування зі своєю ріднею у Черкесії, але це викликало підозру в імператриці і колишній хан був вимушений просити у неї дозволу виїхати до Османської імперії. Туди він виїхав у 1787 р. Через Хотін він потрапив до Едірне, а потім на Родос. За наказом султана його задушили¹³.

Проте смерть останнього фактичного кримського хана не були кінцем ані Кримського ханства, ані династії Гіреїв. Було Кримське ханство

¹² Ф.Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Веб-сайт электронная библиотека Руниверс [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; А.В. Малыгин, *Op. cit.*, с. 62–63; С.Ф. Орешкова, *Op. cit.*, с. 125; О.І. Галенко, *Дипломатія Кримського ханату...*, с. 260.

¹³ Халим Гирай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovuj_kust_chanov/index.phtml?id=12918; О.І. Галенко, *Кримський ханат – остання степова імперія...*, с. 468; Н. Мурзакевич, *Выезд последнего крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию в 1787 году*, Записки одесского общества истории и древностей, Т. XIII, О. 1883. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1780-1800/Vyezd_Shagin_Gireja/text.phtml?id=5710.

після Кримського ханства, а власне уламок Кримського ханства у вигляді Буджацької Орди, куди османський султан призначав Гіреїв. У 1787 р. османський султан призначив Шахбаз-Гірея кримським ханом. Фактично Шахбаз був правителем Буджака, який з середини XVIII ст. кримські хани вважали більш безпечним місцем, ніж Крим, тому часто й перебували поблизу Каушан. Шахбаз зробив калгою свого брата Мубарека, а нащадка Сеадет Гірея Арслан-Гірея нуреддіном. У 1787 р. Шахбаз брав участь у війні 1787–1791 рр. між Османською імперією, татарами та ногайцями Єдисана та Буджака, з одного боку, і Російською та Австрійською імперіями, з другого. Коли австрійці у 1787 р. здобули Ясси, то війська Шахбаз-Гірея змогли відвоювати в австрійців це місто. Контроль над містом вдалось утримувати протягом 74 днів, але, не отримавши допомоги з боку сераскера Ізмаїла, татари та ногайці були вимушені відступити під тиском російських військ. Шахбаз вказував, що його військо малочисельне і просив допомоги у Османів, але так і не дочекався її. У 1789 р. Османи змусили його зректись ханського титулу. Шахбаз відомий ще тим, що саме він був батьком кримськотатарського історика Халім-Гірея. Після зречення престолу він оселився в Сарай Візе і помер у 1793 р. від краснухи. Бахт-Гірей перейняв естафету у Шахбаза. Він у 1789 р. став ханом, зробив калгою свого брата Мехмед-Гірея, а нуреддіном нащадка Сеадет-Гірея Бахадир-Гірея. Бахт-Гірей брав активну участь у війні 1787–1791 рр. Сама війна була розпочата Османами задля повернення під свою владу Криму, проте завершилась повною їх поразкою. За Яським договором Османи визнавали за Російською імперією Крим та Озю (Очаков, що практично значило здачу й Єдисану з містами Хаджібей та Балта). Кримський хан був викликаний до Стамбула. Бахт-Гірея відправили у заслання на Крит, після якого він таки повернувся в Мітілену та Геліболу, але правити татарами та ногайцями йому вже не дали. Ногайці та кримські татари у більшості залишили Буджак у 1806–1807 рр. Буджацька Орда фактично перестала існувати вже у 1807 р. під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Деяка частина татарського населення залишалась у Буджаку у 1812 р., проте їм за умовами Бухарестського договору було надано 18 місяців для виселення, а на їх місце переселялися християни. Більшість татар та ногайців виїхало у володіння Османської імперії, особливо багато їх було у Добруджі. Місцеві татари та ногайці служили в османському війську, проте очолювались власним мірзою¹⁴.

¹⁴ Халим Гирай Султан, *Розовий куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918; О.І. Галенко, *Кримський*

Таким чином, ми дійшли таких висновків: стратегія росіян по відношенню до Кримського ханства у середині 1770-х рр. була розрахована на підтримку лояльних правителів – Сахіб-Гірея II та Шахін-Гірея. Частина кримськотатарської знаті була налаштована проросійськи і підтримувала цих ханів. Інша частина вбачала свою опору у проосманськи налаштованих ханах – Девлет-Гіреї IV та Бахадир-Гіреї II. Варто зауважити, що повстання 1774–1776 рр. та 1781–1782 рр. були своєрідними актами реставрації на престолі представників патріотично налаштованих Гіреїв. Під час цих подій еліта кримців в основній своїй масі підтримала Девлет-Гірея IV та Бахадир-Гірея II. Завдяки підтримці значної кількості беїв та мірз повстання кримців досягали мети – повалення влади російських ставлеників і зміни їх на патріотів, які прагнули проводити незалежну політику. Османська імперія підтримала повстання Девлет-Гірея IV у 1774–1776 р., проте не наважилась надіслати у Крим значні відділи війська, внаслідок чого росіяни змогли поставити у Криму лояльного собі Шахін-Гірея у 1777 р. Підписання Айналі-Кавакської конференції у 1779 р. фактично зафіксувало поділ сфер впливу між Російською та Османською імперіями. Проросійський хан не був мудрим політиком і внаслідок його невчасних вестернізаторських реформ у 1778 та 1782 рр. проти нього вибухали повстання. Відмінністю подій 1778 р. був його стихійний характер народного повстання і невідготовленість. Селім-Гіреї не мав значної підтримки на відміну від Девлет-Гірея IV та Бахадир-Гірея II. Кримське ханство не припинило своє існування у 1783 р. У склад Російської імперії увійшли лише землі Кубані, Тамані, Єдичкуля та Джембойлука. У 1787–1791 рр. на території Буджаку правили Гіреї, яких проголосили ханами Османи. Кримський ханат формально існував і у 1791 р. Шахбаз та Бахт-Гіреї брали участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., сподіваючись відновити владу Гіреїв у колишніх кордонах. Вони планували здійснити реставрацію своєї влади, однак після війни Гіреї були позбавлені права володіти навіть Буджаком.

ханат – остання степова імперія..., с. 469; Н.Д. Руссев, *Татары как-то совсем исчезли (последние дни истории Буджакской Орды)*, Русин 1 (27), Кишинев 2012, с. 137–153; Дж. Тасин, *Татары Добруджи и Буджака*, Золотоордынское обозрение, вып. 1, Казань 2013, с. 164–176.